

תלויים על גלימה – עורכי דין למען שינוי חברתי בישראל: בין המשפטי לפוליטי

ד"ר נטע זין¹

במהלך חמש עשרה השנים האחרונות התרחשה מהפכה קטנה בקרב מקצוע עריכת הדין בישראל. בתקופה קצרה זו חדרו אל הזירה המשפטית-חברתית עשרות עורכי דין הרוחניים את מיומנותם המקצועית וכישוריהם המשפטיים לשינוי את הסדר הקיים, באמצעות שימוש במשפט. על פני שנים, פיתחו עורכי דין אלו אג'נדה מרשימה של משפט ציבורי-חברתי, העוסק בזכויות האדם ובצדק חברתי, תוך שימת לב מיוחדת לאוכלוסיות מוחלשות ואינטרסים לא פופולריים. אג'נדה זו כוללת למשל את חופש התנועה, הביטוי והמצפון (בעיקר של קבוצות שוליות ובלתי מקובלות), הזכות לפרטיות וחופש המידע; זכויות נשים, הומוסקסואלים, אסירים, עצורים ואנשים עם מוגבלות; זכויותיו של המיעוט הערבי בישראל וזכותם של האזרחים הערבים לשוויון אזרחי; הגנה על מהגרי עבודה ("עובדים זרים") ועל נשים הנסחרות לזנות; הגנה על ילדים, קשישים ופליטים. קידום השמירה על איכות הסביבה וצדק סביבתי, כמו גם מאבק להכרה בזכויות החברתיות של קבוצות עניות בתחום הדיור, הבריאות, הביטחון הסוציאלי והחינוך.

האם יש מאפייני המשותף לעורכי דין העוסקים בתחומים אלו? אין בכוונתי לשרטט תמונה "אתנוגרפית" של הפרופיל האישי של קבוצה זו (אם כי גם זו שאלה מעניינת: מה גורם דווקא לאנשים מסוימים לבחור בעיסוק משפטי ציבורי והאם יש להם פרופיל אישי-חברתי-מעמדי-משפחתי הניתן לזיהוי), אלא לעסוק במקומו של הרכיב המקצועי בפעילותם הציבורית. המשותף למאבקים בכל התחומים שהוזכרו קודם הוא האמונה, המלווה תמיד במידה של סקפטיות בריאה, כי בכוחו של המשפט להביא לשינוי במקום שהפוליטיקה כשלה. כאשר המנגנונים הרגילים של ההליך הדמוקרטי אין בהן בכדי להגן על האינטרסים והזכויות של קבוצות מוחלשות או שוליות, פונים אל המערכת המשפטית, האמורה להיות משוחררת מן האילוצים והמגבלות של הזירה הפוליטית. אולם בד בבד, מביאים עורכי הדין אל תוך הזירה המשפטית דווקא את המקרים והתחומים הטעונים ביותר מבחינה "פוליטית" ואלו המצויים בלב המחלוקת הציבורית. ועוד, הם עושים זאת מתוך מניעים ערכיים ואידיאולוגיים, שהרי מחויבותם האישית לערכים אלו היא זו שבדרך כלל הובילה אותם לעיסוק המקצועי בשינוי חברתי.

האם ניתן לישב בין המימד המקצועי נייטרלי של המקצוע אשר נסמך על הא-פוליטיות של המשפט לבין ההיבטים הפוליטיים של המאטריה בה עוסקים? זהו האתגר העומד בפני עורכי הדין הללו ועל הקו הדק הזה צריך להלך בזהירות רבה. מצד אחד, עליהם לשמור על ליבה "מקצועית" ברורה - זהו תחום שבו יש לשחק לפי הכללים, ולא לשבור אותם (אם כי מותר למתוח אותם מדי פעם): שימוש בשפה מקצועית, בהגדרות משפטיות מוכרות ובטענות הלקוחות מעולם המשפט. שהרי זהו היתרון המרכזי של עורכי דין: לספר את הסיפור שלהם במושגים שהמשפט מכיר ויודע לפרש ולהתיר. הפרוצדורות צריכות להתאים לאלו שהמשפט הציב, ותוך כדי עבודתם יש לשמור אף על הגיונים וה"אתיקט" (etiquette) המוכרים לכולנו, המבחינים בין עורכי דין לבין "סתם" פעילים (לבוש, שפה מיוחדת מליצית ופורמלית, קידות). כל אלו הם אמצעים שנועדו למקם את הסכסוך בתוך עולם המשפט ולהעניק לעורכי הדין הן לגיטימיות והן מוניטין הניתנים - בצדק, כך נניח - למי שעוסק במשפט להבדיל מפוליטיקה. מצד שני, עורכי הדין צריכים להיות מודעים כל העת לממדים הערכיים של המקרה בו מטפלים, ולנסות למצוא את הדרך להציף אותם אל תוך הזירה המשפטית בדרך שתציב את המקרה המיוחד בתוך ההקשר החברתי-כלכלי-פוליטי שבו הוא נדון. זה אינו תפקיד פשוט, והדואליות הזו דורשת מעורכי הדין מיומנות מיוחדת שאיננה חיונית בעבודה משפטית רגילה, שבבסיסה לא עומדת מוטיבציה להשתמש במשפט לצורך השגת שינוי חברתי.

עורכי הדין הציבוריים בישראל עשו כבר דרך בנתיב עדין זה בחמש עשרה השנים האחרונות. בסוף שנות השמונים החלו לעסוק באופן גלוי ומוצהר בעריכת דין שמטרתה הבאת שינוי חברתי. התחומים בהם נעשו הצעדים הראשונים היו הנושאים הקלאסיים של זכויות האדם: חופש הביטוי, התנועה, האמונה והמצפון. לאחר מכן היינו עדים לפעילות מוגברת בנושא שוויון על בסיס מין ומגדר, נטייה מינית, מוגבלות, דת, ולאום. האג'נדה התרחבה והיא כוללת היום, כפי שפורט לעיל, תחומים רבים

¹ ד"ר נטע זין מנהלת את התוכנית לחינוך משפטי קליני בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל אביב. בעבר היתה עורכת דין באגודה לזכויות האזרח, ומאמרה משקף במידה רבה ראייה רפלקסיבית של עבודתה בעבר, וכן בהווה.

ומרובים. במיוחד התחדדו בשנים הארוכות פעילויות בתחומי העוני (בהקשר של "זכויות חברתיות") וכן בתחום הצדק הסביבתי (ובכלל זה איכות הסביבה). ללא ספק משך השנים פעלו עורכי דין אלו על פי הכללים המקובלים בסביבתם המקצועית: הם הופיעו בצורה מכובדת בבתי המשפט, טענו את טענותיהם "בטוב טעם" (כפי שאוהב בית המשפט לומר), הציגו רמה משפטית גבוהה ביותר ולא הרגישו את המערכת יותר מדי.

אע"ז לומר כי לעיתים נוצר הרושם, כי עורכי הדין הללו זכו למעמד של חביבי בית המשפט כמעט. התיקים שלהם מעניינים בדרך כלל, הם מאתגרים מבחינה משפטית ואינטלקטואלית, ומזמנים לבית המשפט אפשרות לפיתוח הלכות חדשות בתחומים בעלי עניין ציבורי, במידה והוא בוחר לעשות כן. בדרך זו יכול גם בית המשפט לחזק את תפקידו בעיצוב ערכים חברתיים הנראים לו ראויים לקידום, אם הוא בוחר לעשות כן. בית המשפט הכיר, בדרך כלל, טובה לעורכי הדין הציבוריים, וגמל להם על עבודתם זו ביחס הוגן, תשבוחות שהושמעו מדי פעם באירועים ציבוריים המיועדים למשפטנים על חשיבות עבודתם ועל התרומה שהם תורמים למערכת המשפט. בית המשפט אם כן "חיבק" אותם, לפעמים באופן סמלי ולפעמים חיבוק של ממש.

אכן, נוצרה דילמה: מרפורמטורים חברתיים המודעים לכוחה המשמר של כל מסגרת מוסדית-שלטונית באשר היא, הפכו עורכי הדין הציבוריים להיות שחקנים צייתנים בתוך מסגרת זו. האם ניתן בכלל להימנע מכך? איך משתמשים באופן אפקטיבי במערכת המשפטית - זו המערכת שעורכי הדין נשענים עליה וממנה הם שואבים את היתרון היחסי שלהם על פני אחרים - מבלי ליפול למלכודת המחבקת של הקואופטציה? איך שומרים על המעמד המיוחד שלנו כעורכי דין מקצועיים ועושים שימוש ביתרון שמעניק העיסוק המשפטי למען שינוי חברתי מבלי להפוך להיות חלק מאותה מערכת עצמה? איך פועלים מתוך השיטה (כ- insider) וכנגד השיטה (כ- outsider) בו בזמן? זהו האתגר הגדול העומד בפני עורכי דין חברתיים בישראל היום, ואין כמוהו תשובה קלה לשאלה זו.

עורכי דין ציבוריים בישראל, לפחות אלו העובדים או המזוהים עם הארגונים הגדולים, כבר זכו למעמד ולמוניטין המאפשר להם לייצג בחופשיות וללא מורא גם אינטרסים לא פופולריים וגם קבוצות מודרות ושנויות במחלוקת. מעמדם אינו בסכנה והן נהנים ממידה גבוהה של לגיטימיות מערכתית מקצועית. ברור שאין ערובה כי כך יהיה תמיד - מדובר במצב שיכול להשתנות לרעה בעתיד, אם כי נראה שאין חשש לשינוי בכיוון זה בעתיד הקרוב בישראל. כל עוד זה המצב, מן הראוי לבדוק בכל פעם מחדש עד כמה ניתן לאתגר את גבולותיו הידועים והקבועים של המגרש עליו משחקים. אי אפשר ואין כמוהו תוחלת ב"שבירת כלים" כללית בזירה בו אנו נלחמים את מלחמותינו. אולם הגבולות בין המשפטי לבין הפוליטי הם עמומים ואפשר לנסות ולחשוף עמימות זו ולהציף את יחסי הכוחות הבלתי שוויוניים שהולידו את הסכסוך המשפטי הבודד, תוך כדי ניהולו. להציב אותו בבירור בתוך הקשרו החברתי. להבין ולזכור כל העת כי המשפט הוא כלי לשימור הסדר הקיים לא פחות, ואולי אף יותר, משהוא אמצעי לשינויו.

ויותר מכל חשוב שעורכי הדין יחדדו אצל עצמם את המודעות למלכודות שטומנת לנו עבודתנו אל מול מערכת שאנו חלק אינטגרלי ממנה ואשר מהווה ציר מרכזי בעיצוב ובשימור זהותנו המקצועית. ולהיזהר מאוד מחיבוקים.